

26. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.: в 2 т. – СПб, 1905. – Т.1.
27. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г.: в 2 т. – СПб, 1906. – Т.2.
28. Шкварець В.П. Історія рідного краю. Миколаївщина. – Одеса, 2004.

Ветрова Г. В. Формирование промышленных рабочих на Юге Украины во второй половине XIX в.

В статье рассматриваются источники формирования, национальный состав, динамика роста, процессы концентрации рабочей силы и складывания квалифицированных кадров, уровень грамотности промышленных рабочих на Юге Украины (на примере Екатеринославской и Херсонской губерний) во второй половине XIX ст.

Ключевые слова: промышленные рабочие, промышленность, Екатеринославская губерния, Херсонская губерния, Юг Украины.

Vetrova G.V. Forming industrial manufacture in the Southern Ukraine in the second half of the XIX century.

The article investigates the formation, national structure, growth dynamics, concentration of working potential and shaping of skilled personnel, educational level of industrial workers in the South of Ukraine (as an example are taken Ekaterinoslav and Kherson provinces) in the second half of the XIX-th century.

Key words: industrial workers, industry, Katerinoslav province, Kherson province, the Southern Ukraine.

УДК 94(=411.16):[37:328.123]477.6“18”

А. В. Ніколаєнко,
А. В. Тарасов

ЄВРЕЇ В УЧНІВСЬКОМУ ОПОЗИЦІЙНОМУ РУСІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

У статті проаналізовано причини, організаційні форми опозиційного руху учнів-євреїв Півдня України другої половини ХІХ ст. Вказано на існування значної кількості учнів єврейського походження в діяльності учнівських гуртків. Відзначено, що опозиційний рух учнів-євреїв не становив окремої течії.

Ключові слова: опозиційний рух, таємний гурток, Південь України, євреї.

Етнонаціональна політика, що проводилася урядом Російської імперії в другій половині ХІХ ст., містила чимало дискримінаційних положень, на реалізацію яких негативно реагувало населення багатонаціональної держави. Прояви проблем, викликаних складнощами у вирішенні етнічних питань, торкнулися й українських територій, в тому числі Півдня України, де проживала значна кількість різних національних меншин. Становище євреїв в Російській імперії було особливо складним через значну культурну, світоглядну, ментальну відмінність.

Слід відзначити, що характерною ознакою сучасної української історіографії стало стрімке зростання кількості праць присвячених дослідженню єврейської тематики. Так, в роботах Н.О. Щербак, О. Наймана [1; 2] та багатьох інших детально охарактеризовано урядову політику щодо єврейського населення. Разом з тим, окремі аспекти потребують подальшої наукової розробки. Серед таких слід відзначити необхідність опрацювання питання про участь учнів-євреїв в опозиційному русі Півдня України зазначеного періоду. Визначення причин опозиційних виступів, їх організаційних форм діяльності, особливостей учнівського єврейського руху поставлено за завдання дослідження.

Наприкінці 70-х років в м. Ананьєві було виявлено учнівський гурток, засновником якого був учень єврейської національності Мендель Гуревич. У своїй діяльності члени гуртка вивчали, окрім народницької, ще й літературу українофільського спрямування. В роботі цього гуртка, окрім учнів, взяли участь й педагоги. Так, в 1879 р. полковнику Де-Лазарі Одеського Жандармського Управління надійшло повідомлення, в якому засвідчується «1) ...що в учня 7 класу Бурхановського, що жив у вчителя названої гімназії [Ананьївська класична гімназія – А.Т.] з відома останнього, зберігається на горіщі дому до 40 штук соціалістично-революційних творів, 2). що в утримувача квартири для гімназистів, єврея Ляховецького, проживає два учня 8-го класу: Герценштейн та Гольденберг, у яких майже щодня відбуваються збори, на яких читаються обурливі твори; 3). що книгами такого спрямування постачали останнього інспектор класів Стрижевський, у якого є різні заборонені видання, так наприклад твір Ласалю «Община», «Вперед», «Земля и Воля», а також деякі твори Драгоманова та малоросійською мовою. 4). що в квартирі гімназистів Герценштейна та Гольденберга є зброя, як вони пояснили в приватній розмові, для самозахисту на випадок обшуку... 5). що в їх квартирі проживав, і ймовірно проживає до теперішнього часу якась молода людина, що приїхала з Курська, на прізвище Зак – особистість вельми підозріла. 6). В Ананьєві проживає присяжний стряпчий ..., Сирота в квартирі якого також відбуваються часто збори, на яких в числі інших буває виключений з закладу, гімназист Волошин, що проживає у Сироти» [3, с.220].

З різних свідчень самих учасників гуртків в Ананьєві вдалося встановити їх чисельність в кількості 24 осіб. Майже всі вони були або дійсними, або колишніми вихованцями Ананьївської гімназії, серед них переважна більшість були євреями: Чикирський Вітольд, Зальцман Мордка, Ротман Яков, Штейн Неувім, Гершойго Соломон, Клейкман З., Осінський Лев, Чайковський Сигізмунд, Петкович Розеслав, Курдунян

Олександр, Томашевські Цезар та Юлій, Очковський, Фогель Янгель, Тимофеев, Штейн І., Хайкеліс Ісаак, Френкель С., Байкальський І. [4, с.20], Григорович Владислав [4, с.43], Войдвіч [4, с.64], Осінський Михайло [4, с.87], Гуревич Мендель [4, с.150-151], Красніцкій [4, с.59] [останнього названо М. Гуревичем приватною особою – А. Т.]. Через доволі фрагментарні свідчення повні імена всіх учасників з'ясувати не вдалося.

Діяльність таємного гуртка в Миколаєві була менш масовою. Розпочалася вона з 1882 р. й в листах від 1 травня 1884 р. один з його учасників Є. Жолков повідомляє про «...утворений у них в гімназії «Товариський Союз», зі спеціальною касою та статутом – як одного з головних діячів серед гімназистів Жолков вказує на вихованця VIII класу Кирилова» [5, с.18]. Як ініціатор у створенні «Товариського Союзу» Л. Кирилов мав писану програму діяльності. «В загальних рисах...програма містила в собі пункти: про створення читань для саморозвитку, про облаштування бібліотеки, про облаштування кас учнів і для допомоги революційній партії» [5, с.19]. З цих же листів стає відомо про «...утворених в квартирі Гохбаума читаннях, при цьому від 27 жовтня 1883 р. сказано: «ціль цих читань є саморозвиток. Читання ці доповнюються суперечками з приводу прочитаного...» [5, с.17]. На цих читаннях було приблизно до десяти осіб. Серед них: Леонтій Кирилов, Мордахай Гохбаум, Євсей Жолков, Сокальський, Дукельський, Швайцер, Атлас [5, с.18], Гумберг, Кучук, Клан [5, с.80-81].

На зборах гуртка читалися такі видання як «Історичні листи» Мартова («Мартов» – псевдонім П.Л. Лаврова), «Сутність конституції» Ласалю, «Що зробили для Росії Романови?» Мартова, «Робочий день» по Марксу і т.п.» [5, с.19]. Окрім цього слід додати про наявність в бібліотеці М. Гохбаума «...2-го тому твору Пісарєва («Реалісти»)» [5, с.19].

Гурток мав декілька кас. «Кас у них було три. Одна влаштована усім VII класом для допомоги у потребах товаришів, не мала нічого спільного з двома іншими, які були гуртковими й призначались: одна для позик членів гуртка та закупівлі книг, а інша виключно для допомоги революційній партії» [5, с.19]. Так лише планувалося, проте реально це виглядало дещо по-іншому. «Взагалі ці каси не були строго розмежовані: по-перше тому, що були лише внески, а гроші ніхто не брав в позику, а по-друге і тому, що гроші (близько 20-ти руб.) існували лише на підписному листі. Готівкового ж капіталу, що зберігався у учня Гумберга, було всього декілька рублів, в тому числі і його Жолкова, 2-а руб. При розпуску на канікули 1884 р. гроші були роздані назад» [5, с.19-20]. Окрім того, при обговоренні «...пропозиція Кирилова поставити на перший план допомогу соціалістичній партії, була віднесена на останній...» [5, с.19]. Було вироблено статут, який містив такі пункти: «...1. існування союзу повинно бути таємницею для його не членів; 2. нові члени повинні прийматися за згодою усіх; 3. кожен повинен був вибрати собі псевдонім; 4. кожен місяць ми повинні збиратися на нараду, де повинні звітувати скарбничий та бібліотекар; 5. в касу кожен повинен вносити по 50 коп. на місяць. Псевдоніми вибрали: я [тобто Л. Кирилов – А. Т.] – Свободнік, Жолков – Черноземцев, Гумберг – Гербов, Гохбаум – Борис, Кучук – Esuriens [лат. – голодуючий – А. Т.], Клан – Лискін...» [5, с.80-81]. Одразу виникає питання стосовно призначення цих псевдонімів. Роз'яснення цього факту знаходимо в листі Є. Жолкова про те, що «...миколаївськими гімназистами видаються три журнали: «Звезда», «Мысль» і «Наблюдатель», що Ростовськими гімназистами також видається журнал, який було отримано у Миколаїв і читався деякими вихованцями, що статті цього журналу доволі добрі, але надзвичай несамостійно написані: «всі вони переважно в агітаційному дусі і гаряче, навіть занадто гаряче написані» [5, с.18]. Написання статей в цих журналах й вимагало запровадження псевдонімів. Однак, проблема ідентифікації авторства в рукописних журналах вирішувалась поліцією за допомогою вчителів чистописання та малювання, які, в разі потреби, викликалися до жандармських управлінь «...в якості експертів для визначення почерків...» [6, с.3]. Вчителі мали виконувати й роль слідчих. Так, при аналізі учнівських шкільних творів вчителі з російської мови мали доповідати про «напрямок думок» учня [7, с.3].

З-поміж усіх членів гуртка народовольські ідеї сприйняв лише Л. Кирилов. Решта обмежилась самоосвітньою діяльністю.

В 1884-1886 роках в Одесі діяли гуртки учнівської молоді, що сприйняли програмні засади «Народної волі». Дізнанням з'ясується, «...що ще в 1884 році серед вихованців 3-ї Одеської гімназії утворився, з ініціативи Кобермана і Верцинського, гурток «саморозвитку», до складу якого входили гімназисти Коберман, Голандський, Розенбліт, Верцинський, Горнштейн, Давід Барац, Симон Гінзбург, Євген Колбасін та інші. Гурток мав свою касу, що складалась з добровільних внесків, виключно для придбання нелегальної літератури. Невдовзі до гуртка приєднався Шаргородський, на квартирі якого восени цього ж року, Голандський, Барац, Верцинський, Горнштейн та Гінзбург, виготовили, за допомоги гектографа більше 50 примірників злочинних закликів та брошур. На початку 1885 року до гуртка Олена Шиф, Фейга Рапопорт, Григорій Хінський, Лазарович, Ландо, Вікторія Левіаш та інші, до того ж зібрання відбувалися на квартирі Хінського та Кобермана. Видання для читань постачались Голандським та Оленою Шиф, яка в свою чергу отримувала їх від Якова Грінцера» [8, с.44-45].

В наступному 1886 р. «...гурток розпався на декілька окремих груп, до того ж в «головну» або «центральну» групу відійшли Коберман, Гінзбург, Шаргородський і Шиф. Літературне майно групи зберігалось в той час почасти у Кобермана і Шиф, й почасти у Голандського і Розенбліта. Влітку 1886 року головний гурток, що вже прийняв в основу своєї діяльності народовольську програму, зав'язав відносини з Хмелевцевим та Єфімом Леваді (Левіт) і звернув увагу на пропаганду серед робітників. Восени цього ж року, Коберман, Гінзбург і Розенбліт поступили до Новоросійського Університету, і не пориваючи зв'язків з членами свого гуртка, приєдналися невдовзі до «центрального» студентського гуртка, до складу якого входили Марморштейн, Рашевський, Пилев, Дроздов, Грінцер, Месхі, Давід Брад, Леонтій Кирилов та інші» [8, с.45].

Перелік членів гуртків яскраво ілюструє широку участь учнів єврейського походження в опозиційній діяльності. Надзвичайно важливими для характеристики учнівського опозиційного руху є спогади самих учасників гуртків. Так, за свідченням революціонера, ученого, публіциста, а також колишнього учня Бердянської чоловічої гімназії Н.Л. Геккера в 1878-1879 роках у м. Бердянську діяла низка учнівських гуртків різного спрямування. В опублікованих після смерті Н.Л. Геккера мемуарах зазначається, що у вказаний час у бердянських чоловічій та жіночій гімназіях «...організовувались гуртки, групи та підгрупи, читалися разом книжки та різні новинки, готувались реферати, кипіли дискусії та суперечки...» [9, с.100]. Стосовно спрямування цих учнівських гуртків Н.Л. Геккер згадував, що «...і в одній лише гімназії нашій можна було легко вирізнити три головних напрямки, які переважали в тогочасному революційному рухові: 1) політичний з терористичним відтінком, 2) пропагандистський або народницький та 3) просвітницький або культурницький» [9, с.102]. Автор спогадів вказує на слабкість політичного напрямку: «В нашій гімназії терористичне спрямування знайшло собі небагато прихильників та послідовників. Вірніше сказати, воно зустріло в наших народницько-пропагандистських та аполітично налаштованих гуртках не співчуття, а різкий спротив та опозицію» [9, с.108]. В 1879-1880 роках в цьому ж місті проводилось слідство у справі «...про звинувачення учнів Бердянської гімназії Хаєцького, Крейзера, Енгеля та фельдшера Іванова в приналежності до народників та зберіганні з метою розповсюдження народницької літератури» [10, с.3]. Довести приналежність означених осіб до згаданого товариства слідчі не змогли. Проте відомо, що О.Я. Енгель будучи вже студентом Харківського університету активно проводив пропагандистську роботу серед харківських робітників та селян Бердянського повіту. В 1881 році він був заарештований за участь у народовольському русі. Й після вислання його до Катеринослава проводив пропаганду серед учнівства міста на початку 80-х років ХІХ ст.

Не лише відкриті прояви опозиційних поглядів, але й непатріотичні висловлювання учнів середніх навчальних закладів суворо карались. Описи повсякденного життя учнівства, що їх наведено Н.І. Ширманом, дозволяють простежити основні причини виникнення опозиційних настроїв в середовищі учнівства, зокрема учнів-євреїв. Певна частина мемуарів привертає увагу лише загальними міркуваннями, здогадками та конкретними сюжетами. Так, учень Єлисаветградської чоловічої гімназії Н.І. Ширман, єврей за національністю згадує: «одного разу під час обіду зайшла мова про «Тараса Бульбу» – повість Гоголя. Вона [поміщиця, що у неї гостював учень – А.Т.] розхвалювала патріотизм Остапа і сильно обурювалась зрадою Андрія, якого обзивала найобразливішими епітетами. Мені було тоді 16 років. Я довго її слухав, а потім сказав: «злочин Андрія, звичайно важкий злочин, проте деяке виправдання для нього можна знайти, що він був молодим і закоханим, а молодість і кохання багато що прощають». Вона обурилась зауваженням і гнівно запитала: «Як, і ви зрадили б свою Вітчизну?» На що я відповів: «Я не можу зрадити свою Вітчизну, бо в мене, у єврея, немає Вітчизни, весь світ – моя Вітчизна» [11, с.71].

Суть означеної розмови випадково дійшла до начальника місцевого жандармського управління, який, в свою чергу, звернувся до директора навчального закладу з вимогою покарати учня. За цей «проступок» учень був позбавлений дозволу на проведення приватних уроків [цим активно займались малозабезпечені учні гімназій – А.Т.] й опинився перед проблемою бути виключеним з гімназії через несплату за навчання. Лише через півроку з учня було знято це покарання.

Причиною відкриття справи проти учениці Олександрійської прогімназії Сури-Гітлі Шор стали повідомлення її однокласниць про «недопустимі висловлювання» проти царя [12, с.3].

Переважаю негативна реакція на політику держави учнів-євреїв, що виражалась як в окремих висловлюваннях, так і в постійній опозиційній діяльності у складі учнівських гуртків політичного спрямування, доводить усвідомлення євреями свого становища, прагнення до збереження своїх культурно-національних відмінностей, захисту прав, високий рівень національної свідомості серед єврейської молоді. Однак учні-євреї, вливаючись в опозиційний рух, не становили якоїсь окремої течії. Не можна вказати на жоден гурток, який би складався виключно з учнів-євреїв.

Внаслідок антисемітської спрямованості національної та освітньої політики уряду Російської імперії другої половини ХІХ ст. відбулося посилення протидії з боку єврейського населення, в тому числі й серед учнівства Півдня України, зростали опозиційні настрої, розвивався пасивний рух опору. Маючи на меті централізацію багатонаціональної держави, виховання й ствердження патріотичної, вірнопідданської позиції уряд Російської імперії припустився невиправної помилки – обмеження прав національних меншин, що й призвело до зростання прибічників революційних перетворень в державі, зруйнувало потенціал майбутніх захисників держави серед учнівської молоді. Ситуація в освітніх закладах на Півдні України в другій половині ХІХ ст. яскраво ілюструє загострення відносин між державою й єврейським населенням, що стало ще однією складовою послаблення імперії, ще однією сумною сторінкою в історії єврейського народу.

Джерела та література

1. Щербак Н.О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2006.
2. Найман О. Євреї України у складі Російської імперії // Історія в школі. – 2007. – №1, №4.
3. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.385. – Оп.1. – Од. зб. 130.
4. ЦДІАК України. – Ф.419. – Оп.1. – Од. зб. 1206.
5. ЦДІАК України. – Ф.419. – Оп.1. – Од. зб. 1204.
6. Державний архів Миколаївської області. – Ф.137. – Оп.1. – Од. зб. 158.
7. Державний архів Кіровоградської області. – Ф.60. – Оп.1. – Од. зб. 115.
8. ЦДІАК України. – Ф.301. – Оп.1. – Од. зб. 152.

9. Геккер Н. Революционные кружки в Бердянске (1878-1879 гг.) // Каторга и ссылка. – 1924. – Кн. 11.
10. ЦДІАК України. – Ф.419. – Оп.1. – Од. зб. 264.
11. Ширман Н.І. Спогади // Єлисаветградська гімназія. Книга 1. – Кіровоград, 1997.
12. ЦДІАК України. – Ф.419. – Оп.1. – Од. зб. 453.

Николаенко А. В., Тарасов А. В. Евреи в ученическом оппозиционном движении Юга Украины (вторая половина XIX в.)

В статье проанализированы причины, организационные формы оппозиционного движения учеников-евреев Юга Украины во второй половине XIX века. Указано на существование значительного числа учеников еврейского происхождения в деятельности ученических кружков. Отмечено, что оппозиционное движение учеников-евреев не являлось отдельным течением.

Ключевые слова: оппозиционное движение, тайные кружки, Юг Украины, евреи.

Nikolaenko A. V., Tarasov A. V. Jewries in the opposition motion of the pupils of the South Ukraine in the second half of XIX century

The reasons, organizational forms of the opposition motion of the pupils-Jewries have been analyzed in article. It is indicated on existence of far of pupils-jewries origin in activity of secret circles. It is marked that opposition motion of pupils-jewries did not make the separate flow.

Key words: opposition motion, secret circles, the South of Ukraine, Jewries.

УДК: 94(477.72)

О. В. Герінбург

**ВИВЧЕННЯ ЗЕМСЬКИМИ ЛІКАРЯМИ
ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ МЕДИКО-САНІТАРНОГО СТАНУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ**

Автор статті зосереджує увагу на висвітленні результатів вивчення земськими лікарями Херсонської губернії медико-санітарного становища сільськогосподарських працівників – їх захворюваності та соціально-побутових умов. Дослідження херсонських лікарів сприяли розробці земством спеціальних заходів для підвищення рівня здоров'я та безпеки праці аграріїв.

Ключові слова: Херсонська губернія, земство, демографічні дослідження, санітарна статистика, сільськогосподарські працівники, захворюваність, соціально-побутові умови.

Науковий інтерес до земських статистико-демографічних досліджень обумовлений низкою чинників: відсутністю спеціального дослідження земських демографічних робіт, необхідного для створення цілісної картини історичного розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст.; високим евристичним потенціалом земських статистичних матеріалів; важливістю використання історичного досвіду земських установ для вивчення і вирішення сучасних демографічних проблем; розгортанням історико-краєзнавчих та міждисциплінарних досліджень тощо.

Важливе значення для вивчення демографічної ситуації у Херсонській губернії мала земська санітарна служба, до обов'язків якої входила розробка цілої низки демографічних напрямів – вивчення природного руху, фізичного розвитку і захворюваності населення, впливу соціально-економічних факторів та окремих категорій мешканців на стан здоров'я у регіоні тощо. Особливу увагу санітарні лікарі Херсонського земства приділяли вивченню медико-санітарного становища сільськогосподарських працівників, особливо сезонних заробітчан, – їх захворюваності та впливу соціально-побутових умов на рівень здоров'я. Висвітлення результатів відповідних земських досліджень є метою даної статті, адже попри увагу науковців до здобутків земської санітарії в Херсонській губернії [1-9 та ін.], методологічні засади цих досліджень, статистико-демографічні відомості та практичні рекомендації, вміщені до праць санітарних лікарів Херсонського земства, не отримали належного висвітлення в науковій літературі.

Вивченню впливу соціально-побутових умов життя сільськогосподарських робітників на медико-демографічну ситуацію в регіоні санітарні лікарі Херсонського земства приділяли особливу увагу, що визначило новий важливий напрям у розвитку вітчизняної санітарії. У першу чергу, лікарі цікавилися з'ясуванням ролі прийшлих працівників у поширенні сифілісу [10, с.31-32; 11, с.41] та трахоми [12, с.87; 13, с.475].

Першість санітарних лікарів Херсонського земства у вивченні умов праці і побуту сільськогосподарських робітників була обумовлена масштабним напливом сезонних заробітчан до губернії внаслідок інтенсивної капіталізації аграрного сектору південного регіону після скасування кріпацтва, наявності великих приватновласницьких землеволодінь при низькій щільності населення і пов'язаною із цим потребою у робочій силі, низьким рівнем життя і оплати праці у регіонах виходу прийшлих працівників тощо [4, с.282; 7, с.36; 14, с.70].

Необхідність покращення санітарного стану в губернії та розуміння шкідливого впливу найманих робочих на стан здоров'я місцевого населення висунуло перед земцями завдання організації санітарного нагляду за сільськогосподарськими працівниками, умови проживання і праці яких негативно впливали на їхній стан здоров'я. Вже на II (1875) та IV (1877) губернських з'їздах лікарів було визнано необхідність